

Iwona Dronia

*Wyższa Szkoła Zarządzania Marketingowego i Języków
Obcych Katowice*

NIEPEŁNOSPRAWNOŚĆ I SPECJALNE POTRZEBY EDUKACYJNE W ŚWIETLE POLSKIEJ I BRYTYJSKIEJ POPRAWNOŚCI POLITYCZNEJ

Disability and Special Education Needs in the light of Polish and British Political Correctness

The main goal of this article is to describe the legal status and situation of disabled learners in Poland, the UK and in other European countries. The author wishes to analyze whether the trends advocated by the principles of Political Correctness (PC) have influenced the language used in the educational context, and, in particular, towards students of special education needs (SEN). The article attempts to demonstrate that neither English nor Polish are sufficiently polite in terms of describing, categorizing, evaluating or naming all the learners, who, owing to their mental or physical impairment, have Special Educational Needs.

1. Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zarysu polityki edukacyjnej Polski, Wielkiej Brytanii i innych krajów europejskich w stosunku do osób reprezentujących specjalne potrzeby edukacyjne. Dodatkowym celem jest dokonanie krótkiej analizy języka polskiego i angielskiego związanego z zagadnieniem niepełnosprawności. Analiza ta oparta jest o założenia norm poprawności politycznej i szeroko pojętej grzeczności językowej.

2. Sytuacja prawna osób reprezentujących specjalne potrzeby edukacyjne w Polsce

Zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa oświatowego (Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (tekst jednolity Dz. U. z 1996 r., Nr 67, poz. 329 z późniejszymi zmianami) kształceniem specjalnym obejmuje się dzieci i młodzież z zaburzeniami i odchyleniami rozwojowymi, wymagające stosowania specjalnej organizacji nauki i metod pracy. W zależności od rodzaju oraz stopnia zaburzeń i odchyżeń dzieciom i młodzieży, o których mowa w ust. 1, organizuje się formy kształcenia i wychowania, które stosownie do potrzeb umożliwiają naukę w dostępnym dla nich zakresie, usprawnianie zaburzonych funkcji, rewalidację i resocjalizację oraz zapewniają specjalistyczną pomoc i opiekę (Art. 71b). Za osoby niepełnosprawne uznaje się:

1. osoby przewlekle chore – cierpiące np. na długotrwałe schorzenia narządów ruchu, cukrzycę i epilepsję;
2. osoby niedowidzące – o wadzie wzroku przekraczającej + lub – 5 dioptrii (wady te to z reguły wady refrakcji, a więc krótkowzroczność, nadwzroczność lub astygmatyzm);
3. osoby niedosłyszące – o obniżeniu progu słyszalności i ubytku słuchu o co najmniej 20–40 decybeli;
4. osoby niepełnosprawne umysłowo. Wśród tej kategorii wyróżnić należy cztery dodatkowe podkategorie opóźnienia:
 - lekkie
 - umiarkowane
 - znaczne
 - głębokie

Opóźnienie w rozwoju intelektualnym obrazowane jest skalą Wechslera, determinującą iloraz inteligencji i stopień niepełnosprawności.

Ilorazy inteligencji w skali D.Wechslera	Stopień rozwoju umysłowego	Klasyfikacja kliniczna
powyżej 146	bardzo wysoka inteligencja	
131-146	wysoka inteligencja	prawidłowy rozwój umysłowy
116-130	inteligencja powyżej przeciętnej	
85-115	przeciętna inteligencja	
70-84	inteligencja niższa niż przeciętna	pogranicze normy
55-69	upośledzenie w stopniu lekkim	lżejsze upośledzenie
40-54	upośledzenie stopniu umiarkowanym	głębsze upośledzenie
- 39	upośledzenie w stopniu znacznym	
	upośledzenie w stopniu głębokim	

Tabela 1. Iloraz inteligencji i stopień rozwoju umysłowego (Krasowicz-Kupis, G. i K. Wajak, 2008:20).

5. dzieci autystyczne – charakteryzujące się złożonymi zaburzeniami rozwojowymi uwidocznionymi w trzech sferach – komunikacji, funkcjonowaniu społecznym i prezentowanych zachowaniach.

Uczniowie niepełnosprawni otrzymują orzeczenie poradni psychologiczno-pedagogicznej o potrzebie kształcenia specjalnego, w którym zawarte są zalecenia dotyczące form wspierania ucznia niepełnosprawnego realizującego obowiązek szkolny w szkole ogólnodostępnej. Szkoła zobowiązana jest zorganizować dla tych uczniów dodatkowe zajęcia rewalidacyjne dostosowane do ich specjalnych potrzeb edukacyjnych. Zajęcia te mogą mieć charakter indywidualny bądź grupowy (wynika to z indywidualnych programów poszczególnych uczniów).

3. Kształcenie uczniów ze specjalnymi potrzebami w krajach Unii Europejskiej

Kształcenie uczniów ze specjalnymi potrzebami w krajach Unii Europejskiej może przybierać różne formy – za w.w. grupę dzieci uznaje się jednak te, które mają upośledzenie fizyczne, sensoryczne (np. głuchota lub problemy ze wzrokiem), poważne problemy w nauce lub problemy emocjonalne. W zależności od polityki prowadzonej w stosunku do tej grupy kraje europejskie można podzielić na trzy grupy. Mazińska (2004: 44–46) przedstawia następujący podział:

kraje jednej ścieżki – w których następuje integracja prawie wszystkich dzieci w głównym nurcie edukacji. Szkoły tego typu mają zapewnione różne formy pomocy w zakresie odpowiednio przygotowanej kadry nauczycielskiej, materiałów dydaktycznych i sprzętu. Takie podejście przyjęto np. w Grecji, Włoszech, Portugalii czy Norwegii; w tych krajach odsetek uczniów uczęszczających do specjalnych (odrębnych) klas lub szkół wynosi poniżej 1%.

kraje dwóch ścieżek – z dwoma różnymi systemami edukacji, funkcjonującymi na podstawie odrębnych przepisów dotyczących głównego nurtu oraz szkolnictwa specjalnego. Taki wyodrębniony sektor nauczania specjalnego działa np. w Belgii, Holandii lub Rumunii.

kraje wielu ścieżek – w których propagowane jest wielokierunkowe podejście do integracji uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Kraje te popularyzują ideę łączenia rozwiązań typowych dla obu typów szkół – ogólnie dostępnych i specjalnych, np. specjalne zajęcia dla różnych grup łącznie (w pełnym lub niepełnym wymiarze czasu) lub różne formy współpracy międzyszkolnej, włącznie z wymianą nauczycieli i uczniów ze szkół zwykłych i specjalnych. Takie „eklektyczne” podejście stosowane jest np. w Niemczech, Francji, Wlk Brytanii, Polsce, na Litwie, Słowacji, w Słowenii i Węgrzech. W tych krajach odsetek uczniów w szkołach specjalnych wynosi 1-5%. Uczniowie kształceni są w taki sam sposób, różni ich jedynie czas kształcenia obowiązkowego, z reguły dłuższy w szkołach specjalnych. W większości tych krajów nauczyciele otrzymują wsparcie pedagogiczne – zatrudnieni specjaliści wspomagają i doradzają nauczycielowi prowadzącemu klasę (*ibid.*).

3.1. Sytuacja osób ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w Wielkiej Brytanii

Sytuacja osób ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi normowana jest w Wielkiej Brytanii przez kilka istotnych rozporządzeń, z których wymienić należy The Disability and Discrimination Act z 1995 roku, Children Act (1989), The Education Act (1996) czy też Special Education Needs Code of Practice z 2001 roku. Właśnie ten ostatni dokument (2001: 6–7) charakteryzuje w sposób szczegółowy obszary, w których mogą wystąpić deficyty:

A. Cognition and Learning Needs

- Specific Learning Difficulty (SpLD)
- Moderate Learning Difficulty (MLD)
- Severe Learning Difficulty (SLD)
- Profound and Multiple Learning Difficulty (PMLD)

B. Behaviour, Emotional and Social Development Needs

- Behaviour, Emotional and Social Difficulty (BESD)

C. Communication and Interaction Needs

- Speech, language and Communication Needs (SLCN)
- Autistic Spectrum Disorder (ASD)

D. Sensory and/or Physical Needs

- Visual Impairment (VI)
- Hearing Impairment (HI)
- Multi-Sensory Impairment (MSI)
- Physical Disability (PD)

Należy tutaj nadmienić, iż pojęcie ‘specjalnych potrzeb’ ma w Wielkiej Brytanii zdecydowanie szersze spektrum. Modny obecnie slogan *inclusion* (włączenie) nadaje nowy wymiar podejściu do integracji. Z drugiej strony, mnogość ustaw i rozporządzeń pozwala na zdecydowanie częstsze użycie określenia „uczni specjalny”. McMinn (2002: 4) przedstawia podział zaburzeń mowy i rozwoju języka, który za osoby ze specjalnymi potrzebami uznaje także te, cierpiące np. na dysleksję, ADD czy też ADHD.

4. Poprawność polityczna i jej elementy w języku adresowanym do uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi – charakterystyka materiału badawczego.

W ostatnich latach sytuacja w całej Europie drastycznie się zmienia, również z powodu propagowania zasad poprawności politycznej w sferze zachowań, uwarunkowań prawnych, rozwiązań kulturalno-socjalnych czy też językowych. Zauważyć można na

przykład, szeroko zakrojoną tendencję do zmian istniejących „szkół specjalnych” na te „z oddziałami integracyjnymi”. Mówi się również o zajęciach kompensacyjnych, rewalidacyjnych lub wyrównawczych, a klasy nazywa integracyjnymi. Słowo „specjalny” zyskuje coraz bardziej pejoratywne znaczenie. Druga część tego artykułu aspiruje więc do przedstawienia pewnych zagadnień związanych z Poprawnością Polityczną (PP) i jej elementów w języku adresowanym do uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Część empiryczna ilustruje badania prowadzone na przełomie pięciu lat (2003–2008). Podstawowym celem przeprowadzonych badań było zgromadzenie wyrażeń i określeń używanych w stosunku do osób reprezentujących pewne deficyty fizyczne lub intelektualne. Trzymilionowy korpus słów angielsko-polskich pozwolił na wyodrębnienie ponad dwóch tysięcy wyrażeń używanych w kontekście edukacyjnym. Zebrane przykłady, pochodzące z bardzo zróżnicowanych źródeł, takich jak, np. encyklopedie, słowniki, opracowania naukowe, artykuły w prasie specjalistycznej, ale również analiza dokumentacji psychologiczno-neurologicznej studium przypadku, wyniki analiz kwestionariuszy, rozproszonych pomiędzy angielskich i polskich nauczycieli i psychologów, mających regularny kontakt z tą specyficzną grupą uczniów, ocenione są pod kątem stworzonych przez autorkę ‘regul’ poprawności politycznej, zaklasyfikowane są jako pozytywne, a więc będące w zgodzie z normami grzeczności językowej, lub negatywne, stanowiące atak na Twarz rozmówcy (Marcjanik, 2001, 2007; Kita, 2005; Grodziński, 1980).

Stojąc na stanowisku, iż poprawne politycznie zachowanie, to przede wszystkim takie, które ma na celu szacunek rozmówcy, zachowanie zgodne z założeniami etykiety i atmosfery grzeczności językowej, które nie propaguje agresji językowej oraz zachowań nieodpowiednich dla ogólnie przyjętych norm ‘dobrego wychowania’, a także oparte jest o teorię ustanowioną przez Allana i Burridge’a (1991: 31) „kryterium uprzejmości klasy średniej” polegającą na jak najczęstszym stosowaniu eufemizmów, właśnie takie ‘normy’ uznane zostały przez autorkę za pozytywne i nieobraźliwe.

4.1. Nazewnictwo stosowane w kontekście edukacyjnym

Analiza zgromadzonego materiału badawczego pozwoliła na wyodrębnienie w obydwu językach kilku grup leksykalnych: wyrażeń stosowanych najczęściej, najrzadziej (często ze względu na swą enigmatyczność), określeń typowych dla kontekstu edukacyjnego, języka medycznego, eufemizmów, idiomów, nowoutworzonych wyrażeń i peryfraz, wulgaryzmów (niestety bardzo częstych zarówno w korpusie polskim, jak i angielskim), wyrażeń wskazujących na ograniczenia w życiu. Ze względu na ogromną liczbę przykładów, dalsza część artykułu przedstawi jedynie kilka grup leksykalnych.

4.1.1. Wyrażenia angielskie stosowane w kontekście szkolnym:

study Center (in the middle school) and *Academic Workshop* (in the high school); *mixed ability classes*, *special classes*, *mainstream classes* ale także *remedial classes* and *groups*, *remedial assistance* and *work* ; *support classes in regular schools*; *normal* or *special schools*, (ostatni termin stosowany jest rzadko i nadal budzi pewne zastrzeżenia).

4.2. Wyrażenia poprawne politycznie związane z grupą specjalnych potrzeb edukacyjnych (Special Educational Needs):

intellectually-challenged, differently-abled; 'able bodied', otherly-abled, uniquely abled misunderstood kids, high functioning children; people with disabilities (zamiast disabled people); inconvenienced; challenged (e.g. aurally challenged, cerebrally challenged, linguistically challenged, orthographically challenged, verbally challenged); konstrukcja person with (such as person with a disability, person who is blind, people/person with differing abilities, people with mild disabilities, person in a wheelchair, a lame person); person/people with seeing difficulties, people with differing/learning disabilities, children with low/very low IQs; with different abilities; have difficulty/trouble/problems with e.g. have trouble regulating their behaviour (used about ADHD pupils), have difficulty in forging ahead, children with problems with abstract ideas, may have difficulty in the processing of information and in communicating what they know or understand (used about dyspraxia), good/poor/weak at..., etc.: poor at organizing their thoughts and time or slower in grasping new work (used about low IQs), poor understanding of tense, pronouns and syntax, poor spatial ability (used about dyslexia), limited/poor communication skills (used about Asperger's syndrome and autism), high/low/weak ability children. less, such as less academic, less gifted, less prepared but also less favoured – (a derogatory term used about less intelligent people), terminologia medyczna (Down's syndrome, Down's people or Down's syndrome patients zamiast mongolism, neurobiological/mental disorder, moderate/severe learning difficulties, poor gross/fine motor control (used about dyspraxia), chronic impairment, children with minimal numerical skills and time concepts, developmental disabilities, children with low/very low IQs, retarded in achievement, children with lower developmental stage of conceptualization, neurological immaturity, underdeveloped imaginative skills (used about ADD and autism), children with language delays eufemizmy i peryfrazy, i.e. hard of hearing (deaf), easily distracted and daydreaming, emotionally-disturbed or disruptive children (ADD or ADHD), clumsy-child syndrome (dyspraxia), learning differences (SEN students), hidden handicap (Autism and Asperger's syndrome), students with learning challenges or those who have not been able to perform to their capabilities (SEN learners), vague language, as it seems, apparently, it gives the impression..., prima facie, at first sight, operating at conceptual levels below their chronological ages/ below their typically developing peers., or having the age of/ not behaving as a child at his/her age/, having a mental age of, unable to cope with the work of their age group,

4.3. Wyrażenia niepoprawne politycznie w języku angielskim

I. Zmiana semantyczna – pejoryzacja

disabled; (physically) handicapped and 'cap in hand'; mentally/ physically retarded, deaf and its diminutive form 'deafies', stone deaf, out and out blind, cripple and crips, physically different, invalid; (physically) abnormal; backwards, mentally deficient, educationally / academically subnormal

II. Wyrażenia wskazujące na ograniczenia w życiu

afflicted by, suffering from (e.g. mental alienation); a sufferer/ victim of ...; confined to e.g. a wheelchair, wheelchair-bound, touched by, crippled by, stricken by

III. Niepoprawne wyrażenia/ terminy medyczne

mongolism, mongol, (zamiast tego: Down's syndrome, Down's syndrome patients or Down's people); imbecile, paralytic, cretin, LDs (używany jako zniewaga), defective, deformed, mad, crazy, insane, abnormal, spastic, mentally deranged/disordered; lunatic (asylum); extreme behaviour disorders; schizophrenia (zamiast tego: Kraepelin's syndrome); Leprosy (zamiast tego: Hansen's disease)

IV. Nowoutworzone wyrażenia

Przykłady:	Użycie
mADDening child	ADD
people who run into difficulties	ADD, ADHD,
another new bandwagon	ADD/ADHD
thrill-seeking people	ADHD
moral defectiveness	ADHD
little monsters	ADHD children
constant failure child	learning disabilities
less fortunate students	SEN learners
less favoured students	SEN learners
unfortunate children	SEN learners

Tabela 2. Niepoprawne politycznie wyrażenia w stosunku do osób ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.

4.4. Nowo utworzone wyrażenia, peryfrazy:

Przykład	Użyty w stosunku do:	Źródło
their career have such a <i>meandering course</i>	ADD/ADHD	Flanagan and Strong, 2005, book cover
willful children	ADD/ADHD	Flanagan and Strong, 2005:17
big-picture people	ADD/ADHD	Flanagan and Strong, 2005:34
driven by a motor (being always on the go)	ADD/ADHD	Flanagan and Strong, 2005:36
misunderstood kids	ADD/ADHD	Waterhouse, 2003

the children who walk in the shadows	autism	Brown in Waterhouse, 2000: 326
aurally challenged	deaf	Rees, 1995: 3
buddy system	dyspraxia	Waterhouse, 2003
exceptional and special learners	mentally handicapped; SEN learners	Rees, 1995: 93
mentally confused	mentally ill	Cambridge Advanced Learner's Dictionary, 2003
uniquely abled	mentally retarded	Rees, 1995: 138
university challenged	mentally retarded	Rees, 1995: 138
physiologically disfranchised	physically handicapped	Rees, 1995: 114–115
Students who have diverse learning needs	SEN learners	Smyth, B., 2005
requiring education tailored for their needs	SEN learners	www.marvelwood.org.
under-performing pupils	SEN learners	www.tes.co.uk
exceptional families with exceptional kids	sensory processing disorder	www.ncbi.nlm.nih.gov

Tabela 3. Przykłady peryfraz.

4.5. Niepoprawność polityczna w języku polskim

I. Wyrażenia idiomatyczne i eufemizmy

ciemniak, ciemna masa, dziecko wojny genetycznej, nie umiejący zliczyć do trzech, mający kota/fisia/fiola, nierówno pod sufitem, wybitnie zdolne ale nie potrafiące kochać, ma trudności z ..., wykazuje małą aktywność/zainteresowanie), (bardzo) słabo orientuje się, występują pewne nieprawidłowości

II. Wyrażenia omowne²

- *Choroba Świętego Wita (epilepsja – padaczka)*

Kategoria gramatyczna	Przykład
PERYFRAZY	<i>choroba świętego Wita</i>
EUFEMIZMY	<i>najbardziej inteligentna forma autyzmu</i>
WYRAŻENIA IDIOMATYCZNE	<i>ciemna masa, dziecko wojny genetycznej</i>

² nazwa zaczerpnięta ze *Słownika Peryfraz czyli wyrażen omownych*, Bańko, M., 2005.

RZECZOWNIKI	<i>ciemniak</i>
RZECZOWNIKI Z PRZYDAWKAMI	<i>ciemna masa</i>
OKSYMORONY	<i>inteligentny autyzm</i>

Tabela 4. Polskie przykłady peryfraz użytych w stosunku do osób reprezentujących specjalne potrzeby edukacyjne.

III. Wyrażenia rzadkie i enigmatyczne:

syndrom Pinokia; autystyczni psychopaci; bialo-czarne dziecko (o syndromie Aspergera)
uczeń trudny; wspaniali sprawni inaczej; tacy sami choć indywidualni ;dzieci specjalnej troski;
 (o osobach ze specjalnymi potrzebami)
dzieci nowych czasów; dzieci indygo (o osobach ze specjalnymi potrzebami, w szczególności z ADD i ADHD)

4.6. Analiza wyrażen najczęściej stosowanych w języku polskim i angielskim

Język polski	Język angielski
sprawny inaczej	differently abled
	uniquely abled / otherly abled
	physically/mentally challenged
niepełnosprawny	inconvenienced
	disfranchised (e.g. physically, mentally)
mający problem w uczeniu się	learning difficulties (ld)
reprezentujący specjalne potrzeby edukacyjne	representing special education needs (sen students)
syndrom/ zespół	syndrome
niepełnosprawny	impaired (visually impaired)
niedowidzący	hard of (seeing)
niedosłyszący	hard of hearing
mający problem z	having problems /difficulties with
osoba z	person with
osoby z innymi umiejętnościami	people with differing abilities
osoby z ograniczonymi osiągnięciami (?)	retarded in achievement

klasy integracyjne/ zajęcia kompensacyjne / wyrównawcze	mixed ability classes / remedial classes/ work/ support classes
klasy integracyjne w szkole podstawowej / średniej	study center / academic workshop
niepełnosprawni /ludzie niepełnosprawni	disabled people/ people with disabilities
dobry/zły/słaby w...	good/poor/weak at
upośledzony; ruchowo	retarded; physically impaired

4.7. Podsumowanie

Rzeźnicka-Krupa (2003: 87–88) podkreśla istotę języka adresowanego do osób z różnymi deficytami twierdząc, iż „język jest podstawowym elementem procesów kategoryzacji jednostek i pełni liczne funkcje w procesie stereotypizacji, gdyż (...) konstruuje swoiste normy kulturowe, określające role społeczne osób przypisanych do danej kategorii społecznej”. Jak obrazują powyższe wyniki badań, obraz specjalnych potrzeb edukacyjnych a zwłaszcza język używany w kontekście edukacyjnym nie jest wolny od uprzedzeń czy też stygmatyzacji.

BIBLIOGRAFIA

- Allan, K. and K. Burrigde. 1991. *Language Used As Shield and Weapon*. New York: Oxford University Press.
- Bańko, M. 2005. *Słownik Peryfraz czyli wyrażen omownych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dąbrowska, A. 1993. *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
- Dąbrowska, A. 2005. *Słownik Eufemizmów Polskich czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grodziński, E. 1980. *Wypowiedzi performatywne. Z aktualnych zagadnień filozofii języka*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Kita, M. 2005. *Językowe rytuały grzecznościowe*. Katowice: Wyższa Szkoła Zarządzania Marketingowego i Języków Obcych w Katowicach.
- Marcjanik, M. 2001. "Etykieta językowa" w *Współczesny język polski*. Lublin: UMCS.
- Marcjanik, M. 2007. *Grzeczność w komunikacji językowej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- McMinn, J. 2006. *Supporting Children with Speech and Language Impairment and Associated Difficulties*. Continuum: London.
- Krasowicz-Kupis, G. i K. Wiejak. 2008. *Skala Inteligencji Wechslera dla Dzieci (WTSC-R) w Praktyce Psychologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Mazińska, M. 2004. *Polityka Edukacyjna Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna.
- Rees, N. 1994. *The Politically Correct Phrasebook. What they say you can and cannot say in the 1990s*. London: Bloomsbury.
- Rees, N. 2006. *A Man about a Dog. Euphemisms & Other Examples of Verbal Squeamishness*. London: Harper Collins Publishers.
- Rzeźnicka-Krupa J., „Językowy obraz niepełnosprawności (*komunikat z badań*)”. W: *Integracja osób niepełnosprawnych*, (red.) Kazanowski Z., Osik-Chudowolska D., Wyd. UMCS, Lublin 2003, 87–88.
- Strong, J. and M. Flanagan. 2005. *AD/HD For Dummies*. Indianapolis: Wiley Publishing, Inc.
- Waterhouse, S. 2000. *A Positive Approach to Autism*. London: Jessica Kingsley Publishers Ltd.
- Woodford, K. and G. Jackson (eds. et. al.) 2003. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*. Version 1.0 on CD-Rom based on the printed edition of Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Copenhagen: Cambridge University press.

INNE:

- Smyth, B. “How do we meet the challenge of diversity?” in *SCAN* vol. 24 no.3 August 2005; <http://www.schools.nsw.edu.au/media/downloads/schoolsweb/studentssupport/programs/disability/challenge.pdf> DW 15.11.2007.
- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (tekst jednolity Dz. U. z 1996 r., Nr 67, poz. 329 z późniejszymi zmianami
- The Disability and Discrimination Act (1995)
- Children Act (1989),
- The Education Act (1996)
- Special Education Needs Code of Practice (2001)

